

Бевзюк Є.В. *Закарпатський державний університет,*

м. Ужгород, Україна

**ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ОРІЄНТИРІВ У
ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ (1948)**

Напередодні революції 1848 року західне слов'янство було втягнуте у процес модернізації національної ідеології. Але на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою, що яскраво виявилось проявилось у пошуку власної національної ідеології. Становлення та розвиток національної світоглядної системи у західних слов'ян відбувалося в умовах конкуренції двох імперських протилежних імперських ідеологій – панславізму та австрославізму.

Ключові слова: нація, національна культура, ідеологія, товариство, імперія, панславізм.

Е.В. Бевзюк

Закарпатский государственный университет , г. Ужгород, Украина

**ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ
ОРИЕНТИРОВ У ЗАПАДНЫХ СЛАВЯН НАКАНУНЕ РЕВОЛЮЦИИ
(1848)**

Накануне революции 1848 года западные славяне были вовлечены в процесс модернизации национальной идеологии. Этот процесс характеризовался не только этнорегиональной спецификой, но также своеобразием становления и развития национальной идеологии. Формирование и развитие национальной идеологии у западных славян проходило в условиях конкуренции между двумя противоположными имперскими системами – панславизма и австрославизма.

Ключевые слова: панславизм, нация, национальная идеология, империя, регион, этнос, культура.

E. Bevzyuk

Transcarpathian State University, Uzhgorod, Ukraine

FORMATION OF THE NATIONAL IDEOLOGICAL TENDENCIES OF THE WESTERN SLAVS IN THE PREREVOLUTIONARY YEARS (1848)

On the eve of the 1848 revolution the ethnic medium of the western Slavs underwent the process of modernizing its national ideology. Although this process was an all-European phenomenon and large ethnic units were undergoing self-determination, the spiritual renaissance of the western Slavs had specific regional and ethnic characteristics, thus attracting the political attention of the governments of great empires – the Austrian and the Russian.

The Pan-Slavic political vector in Russia's foreign policy was only being formed in 1830-1840s and had no substantial basis for practical implementation. Mykola I and his government were busy maintaining the existing European order within the Holy union. However, being a Slavonic country, the Russian government took into account the ethnic and national peculiarities in the political life of the Austrian Empire and the Prussian kingdom.

Another argument for consolidating Pan-Slavism as a political movement was an active scientific interest to the Slavs as an object of scientific research. The Russian government's interest to the Slavonic studies is testified to by Mykola I's permission of 20 January 1836. The emperor allowed to send Moscow students M. Ivanyshchyn and M. Kastorskyi on a mission to Berlin university. At the end of their mission they gave S. Uvarov, the Minister of national education of Russia information on the level of "Bohemian scientists and Hungarian Serbs".

Thus, the tsar regime did not welcome the Russian's participation in the Slavonic conference and in the general Slavonic movement initiated by the foreign

leaders of the Slavonic renaissance. The further development of the European political actions testified to the fact that Russia performed the role of a gendarme in suppressing the national liberating struggle of the dependent peoples in the Austrian empire. It would be plausible to analyse archive documents showing the activity of the Slavonic charity organizations and the attitude of the Russian monarchy to them. For many years Russian charity and cultural organizations had maintained close contacts with European national and cultural societies, e.g. Slavonic Matytsas. Ukraine's archives have a significant amount of documents dealing with the activity of national and cultural societies. With the help of the fiscal system the Russian empire controlled the activity of the Slavonic societies.

Therefore, actualization of the Slavonic issue in the pre-revolution decade, the increased attention to it on the part of the western social and political elite showed ambiguity in the Austrians' attitude to the national Slavonic ideology. Tsar Russia openly tried to control the process of spread of the Pan-Slavism ideology that the imperial officers thought dangerous for its liberal ideas. The European governments' dread of the presence of pan-motives in the Russian foreign policy can be considered well-grounded. In the Slavonic geopolitical sphere the Russian empire tried to maintain its all-Slavonic status and this fact evoked discussion for both pro-Austrians and liberal, conservative supporters of Austroslavism.

Key words: pan-Slavism, nation, national ideology, empire, region, ethnicity, culture.

Національно-культурна діяльність західних слов'ян у кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. – одна з найбільш яскравих та насичених соціально-політичним змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи, співпала із грандіозною епохою генезису капіталізму як соціально-політичної та економічної системи. Актуальним дане дослідження є тому, що етновідроджувальні процеси XIX ст. проходили у західних слов'ян на широкому історичному тлі революційного піднесення, національного пробудження і державотворення цілого ряду європейських країн. Саме дослідження процесів відродження національних культур, дозволяє краще

зрозуміти хід та перспективи соціально-політичного розвитку нашої країни. Метою дослідження є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки формування національних ідеологічних орієнтирів у західних слов'ян у передреволюційні роки. Об'єктом вивчення став національний рух західних слов'ян, а предметом наукового аналізу – національна ідеологія, що формувалася під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Для досягнення основної мети дослідження автор вважав необхідним вирішити низку таких наукових завдань: аргументовано, науково логічно і взаємопов'язано викласти чинники процесу формування національної ідеології у західних слов'ян та розкрити її основні риси.

Науковий етап дослідження слов'янської проблематики починається з 30-60 рр. ХІХ ст., що було пов'язано з появою кафедр слов'янознавства. Особливе загострення уваги до проблем мови та літератури слов'ян, їх спорідненості стало результатом зростаючого інтересу Російської імперії до європейської геополітики. Загалом російську славістику ХІХ ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську. Оцінку мовного та літературного ренесансу ми знаходимо у працях А.Буділовича, О.Гільфердінга, спільній роботі О.Піпіна та В.Спасовича, яка містить основні факти з історії слов'янського національного відродження.

У радянській історіографії дослідження тема слов'янської спорідненості знайшло свій подальший науковий розвиток. Важливі кроки в осмисленні процесу розвитку національних ідеологій були зроблені вченими-славістами І.Удальцовим, В.Д'яковим, О.Мильниковим, В.Фрейдзоном. Радянські історики підійшли до розгляду проблеми, виходячи з методології формаційності суспільно-економічних процесів в історії. Починаючи з 70-80-х рр. ХХ ст., намітився відхід від марксистської методології, виникають нові підходи до вивчення слов'янської тематики. Найбільш активно у цій галузі працювали І.Чуркіна, І.Лециловська, Л.Лаптева, М.Досталь, І.Достян та інші. Проблема пошуку національної ідеології знайшла своє відображення у сучасній

українській історіографії. Вивчення та популяризацію славістичної тематики продовжили такі славісти, як В.Чорній, Л.Зашкільняк, М.Кріль, М.Криқун.

У першій половині XIX ст., хоча етнічне середовище західного слов'янства було залучено до у процесу модернізації національної суспільно-політичної ідеології як загальноєвропейського явища; на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць їх духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою. У цей історичний час перед імперією Габсбургів стояло завдання загального характеру – збереження старої політичної системи і консервація Австрійської монархії. Економічні труднощі періоду модернізації сприяли зростанню в імперії чисельності критично налаштованої категорії людей. Селянство втрачало роботу та вливалось в ряди «зростаючого числа найманих працівників. Життя цієї групи було жахливим... Але під тиском робітничого руху, який поступово міцнішав, держава змушена була видати низку законів, поліпшити становище пролетарів... Проте існування робітників у монархії ще довго залишалося безрадісним»[1, с.243].

Така системність суспільно-економічних та політичних факторів ставала благодатним гумусом для появи протестних настроїв. Розповсюдження буржуазно-ліберальної ідеології сприяло усвідомленню слов'янськими народами імперії необхідності визначити і окреслити своє місце у соціально-політичній системі поліетнічної монархії. Як пізніше констатував відомий російський славіст, за походженням чех Й.Й.Первольф, системні протиріччя та революційні настрої призвели до того, що «Австрія похитнулася, національне питання, яке назрівало протягом кількох десятиліть, з усією силою прорвалось назовні: ідея народності стала найважливішим питанням нової Австрії»[6, с.491].

Ідеологізації суспільно-політичних настроїв та національних рухів сприяли як суспільно-економічні зміни, так і зростаючий освітній рівень населення. Головним досягненням цього часу стала поява можливості для

народу засвоювати духовний продукт етнічної еліти. Його містили літературні та наукові видання і особливо періодика. Остання, правда, поки що не являла світу масових періодичних видань. Наприклад, К.Гавлічек змушений був констатувати, що його чеська патріотична газета «Народні новини» налічує лише трохи більше однієї тисячі передплатників. Тому переважна більшість чехів «... не розуміє ... і не має слів для позначення більш складних речей ...», віддає перевагу німецькій періодиці, що безумовно ускладнювало доправлення духовно-ідеологічного продукту до етнічного середовища[11, s.68]. Зростаюча грамотність стала фактором появи національної ідеології та підставою для розгортання процесу суспільної радикалізації у середовищі західних слов'ян. Тенденція до зростання грамотності спостерігалася також у чехів, словаків і лужицьких сербів[4, с.17]. Таким чином, позитивна тенденція до зростання рівня освіченості західного слов'янства на фоні схожих процесів у інших європейських народів сприяла поширенню буржуазно-ліберальних і національних ідей.

У рамках Австрійської імперії протидія онімеченню і мадяризації послужила також підтримці ідей загальнослов'янського споріднення та взаємодопомоги, при наявності внутрішнього етнічного потенціалу для подальшого розвитку цих ідей у західних слов'ян. Важливим фактором також стало зростання зовнішньополітичної ваги Росії, що стимулювало поширення ідеології панславізму. Російській панславізм у цей період репрезентував систему поглядів незначної частини радикального дворянства, яке, і про це писав Пипін, намагалося підтримати «бажання слов'ян створити для себе політичне існування»[8, с.52]. Іноді офіційний Петербург взагалі намагався відхреститися від слов'янської проблеми, а особливо від ідеології політичного всеслов'янства. Так, міністр народної освіти С.С.Уваров у секретному циркулярі 1847 р. окреслює офіційні рамки ставлення до слов'янської проблеми таким чином: «Ми зобов'язані затвердити начало російського розуму, російської чесноти, російського почуття. Ось споконвічні народні витоки, і не слов'яно-російські, а суто російські»[9, с.349].

У плані дослідження генези національного орієнтиру у західних слов'ян можна виділити ідею загальнослов'янської спорідненості. Періоди її розвитку достатньо обґрунтовано представлені в працях словацького славіста В.Матули. Спираючись на творчість Я.Геркеля[12] та Л.Штура, він тридцяті роки XIX ст. відносить до періоду «лінгвістичного панславізму» в ідеології західнослов'янських народів. Це період, освячений діяльністю Шафарика і Коллара, а у філософському плані – їх культурною концепцією всеслов'янства. Інтелектуали-будителі висловлювали ідею культурної спільності, але не були прихильниками національних змагань для окремо взятого слов'янського народу. Для прикладу достатньо процитувати Коллара, завдяки якому у славістичну лексику міцно увійшов термін «слов'янська взаємність». Чеський діяч «взаємність» як ідеологічний фундамент для національного руху оцінив таким чином: «Якби усі ці окремі дрібні держави і племена з'єдналися в один народний союз, ... тоді всі явища відбувалися для них у незрівнянно більшому вигляді, справили б справжнє враження та відповідно потужніший вплив на Європу»[2, с.335]. У Коллара, як і у багатьох інших націонал-патріотів Австрії, у їх національній ідеологічній програмі уживались філософія розвитку етнічності та усвідомлення кризового стану імперської політичної системи. Такі ідеологічні обставини пояснюються проблемою вибору світоглядної парадигми слов'янських лідерів: європейською або слов'янською цивілізацією. Для переважної більшості західного слов'янства європейська цивілізація асоціювалася з австрійською імперською ідеєю, але на тлі мультиетнічності поряд з австроідеєю існувала ідеологія пангерманізму, хоча останній на практиці існував скоріше як елемент культурної взаємності. Наприклад, Коллар дотримується думки, що «взаємність не полягає у політичному об'єднанні усіх слов'ян ... Взаємність можлива і там, де існує ... любов до нашого народу і мови, але разом з тим і вірність, покірність государям, навіть коли вони були б із іншого народу»[2, с.17].

Таким чином, Коллар є прихильником лише «духовної», а не політичної ідеології слов'янської спільності, хоча його «літературну взаємність»

представники шляхетського австрофільства намагалися представити у якості «панславістської загрози». Так, консерватор граф Л.Тун критично констатував: «... літературна взаємність Коллара більше сприяє іншій справі, ніж літературному об'єднанню»[13, s.41]. Отже, визнання Коллара у якості маститого науковця вплинуло не тільки на становлення духовної моделі літературної всеслов'янської взаємності, а одночасно сприяло екстраполяції філософії культурної єдності у площину суспільно-національної ідеології. На фоні розвитку різних напрямлень суспільної думки офіційна австрійська влада сприймала лінгвістичний панславізм як ідею гегемонії слов'янського світу.

Наступний період розвитку всеслов'янської ідеології у західному слов'янстві припадає на сорокові роки XIX ст. Сама ідеологія національного руху західного слов'янства продовжує поширюватися на етнічному ґрунті та підживлювати на тлі ідеології культурного панславізму. Наявність такої історичної тенденції відмітив О.Піпін. Дослідивши генезу панславістської ідеї, російський славіст визначає хронологічно розмежування культурного і політичного панславізму. Останній, на його думку, став реалією слов'янського руху у період, коли слов'янство від культурних організаційних форм перейшло до утвердження соціально-політичної ідеології, і в цей час «довелось мати справу із справжніми практичними завданнями»[8, с.775]. Другий період розвитку загальнослов'янської ідеології закінчується поразкою у революції 1848 року та переходом до ідеології реакційного панславізму на початку п'ятдесятих років XIX ст.[15, s.374].

Реакцією діячів західного слов'янського відродження на процес зростаючої активності європейських народів стала політизація національних вимог. Для підтвердження наведемо лист Коллара до Срезневського. Введення у науковий обіг цього документа стало можливим завдяки архівним дослідженням російського славіста Л.С.Кішкина[3, s.283-288]. Лист Коллара, хоча і містив елементи панславістських ідей, але змістово увага акцентувалася переважно на культурологічному аспекті всеслов'янства. Коллар наголосив на

актуалізації слов'янської проблеми для поліетнічної Австрійської імперії та відтінив існуючий факт сподівань у словацькому соціумі, його налаштованість на пошук прихильного ставлення до реалізації їх етнічних прагнень з боку офіційного Відня. У листі до Срезневського Коллар пише: «Ми постійно між собою влаштуємо сварку, гриземся, розходимося у поглядах, як передрікав ще Добровський «Wir uneinigen Slawen»[3, s.284].

Але як ідеолог національного руху Коллар обережно демонструє прихильність до філософії всеслов'янства. У наступному листі до Срезневського від 30 січня 1842 року Коллар пише: «... наші вороги у своїх наклепах не тільки проти словаків, але в тому числі і проти наших братів росіян, чорнять їх государя, лають й ображають ... Вони стверджують, що нібито вона завжди зневажала свободу (мається на увазі російська влада – автор) і усюди там «батоги і батоги», що використовувалися з варварським тиранством»[3, s.284]. Далі автор просить маститого науковця-славіста Срезневського організувати підтримку російського посольства у Відні щодо захисту словацьких слов'ян від мадяризації. При цьому Коллар поміркований ідеолог національного руху і обережний «всеславіст». У листі він висловлює сподівання, що культурна програма словацького руху знайде підтримку з боку «прихильного і справедливого австрійського уряду»[3, s.284]. Таким чином, ще Коллар втягував національних слов'янських ідеологів у політичне прокрустове ложе всеслов'янської і проавстрійської ідеології.

Нове покоління чеської і словацької інтелігенції за своїм характером вже не було лише романтичною частиною суспільства. Ідеологи нового напрямку по своєму критикували ідею всеслов'янства, шукали шляхи досягнення компромісу із офіційною владою та наполягали на необхідності діалогу із ліберальною шляхтою. До представників національно-ліберального крила західних національних політиків у цей період входили Я.Коллар, В.Томек, Я.Малий, К.Гавлічек-Боровський, В.Ганка, Ф.Палацький, Я.Воцель, Ф.Браунер, Ф.Л.Челаковський. Зміст їх політичної програми знаходився у площині

ідеологи австрославізму, який з точки зору політичної практики був ілюзорною ідеєю. Фундаментальні риси австрославізму були закладені ще у творчих доробках таких слов'янських просвітників, як Ф.-М.Пельцль, М.-А.Фойгт, В.М.Крамеріус, Й.Добровський. Максимальною вимогою австрославізму була ідея територіально-адміністративної автономії. Для порівняння зазначимо, що саме у цей час угорці вимагали реалізації проекту угорської політичної нації. Остаточно політичною метою для окремих австрославів було встановлення федеративної конституційної монархії у межах поліетнічної імперської структури.

Другий напрям у національному слов'янському русі презентується як радикальний. Інтерпретації на тему ідеології соціально-політичного радикалізму у національному русі робилися К.Сабіною, Ф.Кампеликом, Е.Арнольдом, Й.Фрічем, Я.Кнедльганс-Ліблінським, В.Вавра-Гаштальським. Найавторитетнішим ідеологом-радикалом був Е.Арнольд, який намагався поєднати національно-ліберальну ідеологію з соціально-політичними вимогами, що і надавало його поглядам радикально-демократичного забарвлення. Саму ідеологію панславізму, особливо її царофільський варіант у значенні зближення з Росією Арнольд не сприймав у якості ідеологічної аксіоми, аргументував це тим, що «наші російські брати страждають від деспотії»[10, s.57]. Відповідно своє суспільно-політичне кредо щодо чеського національного руху Арнольд визначив так: «При моїх патріотичних поглядах розмова йде не просто про національність, а насамперед про свободу людей»[10, s.469].

Значною активністю у передреволюційні роки відзначалася національно-патріотична діяльність Л.Штура. Хоча до політичного середовища Австрійської імперії Л.Штур привносив ідеологію всеслов'янства з мотивами панславізму в його російській інтерпретації. Цей аспект штурівської національної ідеології відзначив Пипін, який констатував факт схожості панславізму Штура із поглядами слов'янофілів. Пипін безпосередньо зазначив: «Із

західнослов'янських публіцистів майже один Штур був обізнаний із слов'янським питанням, що було дуже близьким до змістовних понять наших слов'янофілів, він навіть повніше і чіткіше висловив свої плани слов'янського об'єднання». Далі Пипін робить висновок, що Штур, «справжній панславіст ..., причому панславіст з російської точки зору»[8, с.294]. Але така характеристика Штура спирається скоріше на його ранні погляди періоду романтичного ставлення до філософії єдності. Необхідно констатувати, що різні слов'янські національні ідеологи не заперечували спільності слов'янської етнічності, але із сумнівом ставилися до сценарію «слов'янської спільності». Наприклад, чех Гавлічек-Боровський у газеті «Празькі новини» відверто констатує: «слов'яни, тобто росіяни, поляки, чехи ... не становлять єдиного народу»[11, с.57].

Ареною дебатів з проблеми визначення парадигми національної ідеології для австрійського слов'янства стає преса та інша друкована продукція. Наприклад, спроби використовувати періодику як засіб пропаганди проти «слов'янської стихії» вже реалізовували німці. Так, наприкінці 40-го року у штутгартському періодичному журналі «Німецький щоквартальник» з'явилася анонімна стаття «Слов'янські народи та їх становлення до Німеччини». Автор статі закликав німців консолідуватися з метою протидії експансії ідеології панславізму. Подібні погляди відносно необхідності збереження германського світу розділяли і австрійці. Наприклад, граф Лео фон Тун – консерватор у суспільно-політичному русі імперії – позиціонувався у якості активного противника панславізму. Пізніше він напише у одній зі своїх книг, у розділі «Заклопотаність з приводу небезпеки панславізму»[14, с.71]: панславізм є загрозою для існування Австрійської монархії, а ідеологізація національного слов'янського руху на принципах панславізму спрямовує духовність слов'ян Австрії у бік «Сходу» і загрожує можливістю створення «слов'янської універсальної монархії»[14, с.69-81].

Інформаційний фантом слов'янського питання у поєднанні із достовірною та недостовірною або свідомо неповною інформацією впливав на

вибір ідеології та зміст суспільно-політичних установок. Це досить швидко зрозуміли ідеологи національних рухів, а між ними прихильники панзагальності та їх опоненти – австрофіли. Наприклад, у Російській імперії такі славісти, як Срезневський, Бодянський, Прейс, опосередковано підігриваючи «пан» побоювання політиків германського світу, виступили з пропозицією видання загальнослов'янського журналу. Метою періодичного видання декларувалися захист слов'ян та формування у слов'янському середовищі позитивного ставлення до Російської імперії. Ідею інформаційно-пропагандистської експансії підтримав М.Погодін, який у 1840 році у звіті міністерству народної освіти констатував: «потрібен всеслов'янський журнал ... Слов'яни вважають, що такий журнал найкраще видавати у Москві, мені здається доцільніше у Варшаві, щоб цей журнал приносив і додаткову користь, впливаючи особливо на поляків. Редактором повинен бути тільки не поляк»[7, л.30]. До речі, такий журнал «Денніца» був заснований П.Добровським. Журнал було розрахований на середовище західного слов'янства, а його видання особисто підтримував міністр С.Уваров. Із журналом Добровського співпрацювали такі слов'янські вчені, як Ганка, Коллар, Пуркіньє та інші. Таким чином, наука, інформаційна сфера «надали площадку» для здійснення конкурентної боротьби між різними національними ідеологіями.

В цілому формування таких національних ідеологічних орієнтирів, як національний рух у західних слов'ян, у цей період досить виразно демонстрував наявність процесу політичної мімікрії. На тлі ідеологізації суспільно-політичних європейських рухів формувалася ідеологічна палітра слов'янського національного руху, яка парадоксально поєднала загальноєвропейське зростання націоналізму, демократичні принципи із діалектикою «місцевого, земського патріотизму». Коріння традицій слов'янського земського патріотизму було закладене ще у середньовічній Європі. Сам феномен історико-культурних провінцій із філософією земського патріотизму сформувався на тлі певних етнорегіонів з центрами, визначеними межами, символами і яскраво вираженою самосвідомістю. У період активізації

національних рухів об'єктивна регіональна ідентичність, що формується із політико-історичної, етноконфесійної та лінгвістичної складових, стала для слов'ян фактором національного відродження, та відповідно, причиною загострення відносин по-лінії «центр – провінція». Протириччя між центром з його імперською ідеологією та регіоном з його земським патріотизмом лягли в основу принципів їхніх стосунків, які формувалися переважно на тлі протиборства двох ідеологій: у більшій мірі австрославізму і у меншій – панславізму.

Список використаних джерел

1. Воцелка К. История Австрии / Карл Воцелка. – М.: Весь Мир, 2007. – 504 с.
2. Коллар Я. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими / Ян Коллар // Отечественные записки. – 1840. – Т. 8. – Отд. 2. – С. 1–24, 65–94.
3. Коллара Я., Срезневскому И.И. Письма (Опубликовал Л.С. Кишкин) / Ян Коллар // Slavia. – Seš. – Praha, 1965, – S.283–288.
4. Кузьмин М.Н. Школа и образование в Чехословакии / Михаил Николаевич Кузьмин. – М.: «Наука», 1971. – 261 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 4. С. 476.
6. Первольф И. Австрийские славяне в 1848–1849 гг. / Иосиф Первольф // – Вестник Европы. – 1879. – Кн.4. – С.485–505.
7. Погодин М.П. Письма министру народного просвещения 1840 г. / М.П. Погодин // Российский государственный исторический архив. – Ф. 1108. Погодин Михаил Петрович (1800–1875), историк, издатель журнала «Москвитянин» и газеты «Русский» – Оп.2. – № 1. – Л. 28–46.
8. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем / Александр Николаевич Пыпин. – СПб., 1913. – 241 с.
9. Уваров С.С. Циркуляр министерства народного просвещения / С.С. Уваров // Русский архив, 1892. – Кн. 7. – С.347–351.

10. Arnold E. Sebrané spisy / Emanuel Arnold. – Praha: Státní nakl. politické literatury, 1954. – 602 s.
11. Havlíček-Borovský Karel. Výklad hesla Národních Novin. Národní Noviny (1848-1850) / Karel Havlíček-Borovský. Politické spisy Karela Havlíčka-Borovského: k vydání upravil Dr. Zdeněk Václav Tobolka. – Praha: J. Laichter, 1849. – S.66-73.
12. Herkel János. Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta / János Herkel – Budae: Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1826. – 164 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books).
13. Thun-Hohenstein Leo. Die Stellung der Slowaken in Ungarn / Leo Graf von Thun-Hohenstein. – Praga, 1843. – 63 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http:// books.google.ru/books>.
14. Thun-Hohenstein Leopold Leo (Graf von). Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. - Prag. Kronberger und Řiwnač, 1842. – 91 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.google.ru/books>.
15. Štúr Ludovít. Listy / Ludovít Štúr / Edícia Korešpondencia a dokumenty Vladimír Matula. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954. – T. 2. – 538 s.